UDK 091.2:003.349(=163.4)“11“
Pregledni rad

Stevo VUČINIĆ (Podgorica)
vucinic.stevo@gmail.com

ZETSKI JEVANĐELISTAR ILI MIROSLAVLJEVO JEVANĐELJE

Zetski jevanđelistar ili Miroslavljevo jevanđelje monumentalni je pisani spomenik kulture iz jednoga vremena u kome se posredstvom vizantijskih i latinskih uticaja profilisala osobena umjetnička koncepcija koja je duže od jednoga stoljeća dominirala na prostoru Raške, Kosova i Metohije. Iznjedrila je Zetski jevanđelistar i još dva veličanstvena spomenika – manastire Studenicu i Dečane, sva tri pod zaštitom UNESKO-a. Njih je na temelju tradicije i kulture Istoka i Zapada, zetska škola ispisala i ukrasila, odnosno, sagradila na način koji ih čine osobenim u evropskim razmjerama. Nesporno, Zetski jevanđelistar je i prvi dokumenat koji ukazuje na orijentaciju srpskih vladara ka Zapadu čije su umjetničke tradicije učestvovale u oblikovanju nekih vidova srpske srednjovjekovne umjetnosti, prvjenstveno arhitekture, poznate kao raška škola. Ali on je i prvorazredno pisano svjedočanstvo o zetskoj školi i njenoj povijesti uklesanoj u kamenu manastira Studenice i Dečana, koja je nadahnjivala majstore i umjetnike, potekle iz nje, da ostvare ta tri originalna djela neprolazne vrijednosti. Pisan je i iluminiran krajem XII vijeka u nekom od skriptorija na prostoru Zete – u vijeku u kojem se tragalo za prikladnim formama i estetikom u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, što ga čini posebno vrijednim.

Ključne riječi: *Zetski jevanđelistar, Miroslavljevo jevanđelje, crnogorska kultura, istorija umjetnosti, paleografija*

Kako je nađen i čuvan

Ovaj najznačajniji crnogorski pisani spomenik kulture na staroslovenskome jeziku, i remek-djelo stare zetske kaligrafske umjetnosti i iluminacije, nije bio poznat kulturnoj i naučnoj javnosti sve do zime 1845/46. godine. Te godine manastiru Hilandaru došla je u pośetu ruska duhovna misija na čelu s arhimandritom Porfirijem Uspenskim, koji je nedugo nakon toga hirotonisan za vladiku kijevskog. U manastirskoj biblioteci, vladika Porfirije našao je

Jevanđelistar, prepisao zapis jednoga od njegovih tvoraca, Gligorija dijaka, koji se nalazio na zadnjoj stranici, išekao list broj 166, i kradom ga iznio iz manastira.[1] Savjest mu nije dozvolila da ga zadrži pa ga je nakon izvjesnoga vremena predao biblioteci Zimskoga dvorca u Petrovgradu. Uprava ga je preuputila u javnu biblioteku grada, đe se i danas nalazi. Nedugo potom, išečeni list sasvim je slučajno vidio P. K. Dimitrijev-Petkovič koji je u svom *Pregledu atonskih starina* 1865. godine objavio završni Grigorijev zapis.[2] Dvije godine kasnije, 1867, Vatroslav Jagić je u *Historiji književnosti* preštampao Petkovičevu bilješku. Tek 1873. god. I. I. Sreznjevski je u jednome kraćem prilogu *Obavještenja i primjedbe o malopoznatim i nepoznatim spomenicima* o istrgnutom listu iz Jevanđelistara dao svoj sud: „.... Prefinjeno oslikavanje inicijala, kakvih ni po veličini, ni po ljepoti crteža, ni po nježnosti izrade nema ni u jednom ćiriličkom rukopisu do sada pronađenom“.[3] Avgusta 1874. godine u Kijevu, na arheološkoj izložbi, Stojan Novaković, upravnik beogradske biblioteke, uočava ga u izložbenoj vitrini, precrtava iluminaciju s obje stranice, rukopisnu knjigu iz koje je istrgnut imenuje kao Miroslavljevo jevanđelje. Naziv nije odgovarajući. Jevanđelja su pisala četvorica jevanđelista – Matej, Luka, Jovan i Marko, i samo se njima mogu atribuirati. Po sadržini ova knjiga je izbor iz jevanđelja, *jevanđelistar*, pisan u Zeti za humskoga kneza Miroslava, pa ćemo ga mi imenovati kao Zetski jevanđelistar ili Miroslavljevo jevanđelje.

Tri decenije nakon pošete Svetoj Gori, 1877 godine, Uspenski objavljuje bilješke s toga putovanja i u njima objavljuje opis Jevanđelistara: „... Crkvenoslovenska slova u njemu su duga, vitka i nijesu lijepa, a inicijali su prošarani zlatom i raznim bojama, neobično isprepletani i kitnjasti...“.[4] Prvi je utvrdio da je pisan za Miroslava, Nemanjina brata, vjerovatno oko 1190. godine. Godine 1884. Vladimir Stasov objavio je veći broj inicijala iz Jevanđelistara u publikaciji *Slovenskii i istočni ornamenti* i konstatovao da su ornamenti osobeni za slovenske ćirilične rukopise iz XII vijeka, pa i kasnije.

Tokom pošete Hilandaru, 1890. godine, poznati filolog i profesor Velike škole u Beogradu Ljubomira Stojanovića ispisao je iz Jevanđelistara neke djelove i opisao ga. Bilješke i ispise s komentrima objavio je 1893. godine. Zahvaljujući toj činjenici naučna javnost Srbije stekla je pravi uvid o značaju i kulturnoj vrijednosti Zetskoga jevanđelistara. Ali nikad nije utvrđeno kako je dospio u Hilandar. Na pitanje otkad je u manastirskoj biblioteci bratstvo je uvijek lakonski odgovaralo – *oduvek*.

---

1 *Miroslavljevo jevanđelje*, Istorijat, prilog fototipskom izdanju, Johanesburg, 1998, str. 11.
2 Isto, str. 11.
3 Isto, str. 11.
4 Isto, str. 12.

Preokret u odnosu kulturne i političke javnosti prema tome pisanom nacionalnom spomeniku kulture dogodio se 21. marta 1896. godine. Te godine srpski kralj Aleksandar Obrenović odlučio je da pošeti Hilandar i u njemu provede uskršnje praznike. Njegov ministar prosvjete Ljuba Kovačević zamolio je vladiku Dimitrija Pavlovića[5] da uredi s hilandarskim bratstvom da Jevanđelistar pozajme kralju kako bi se izvršilo preštampavanje. Međutim, vladika im je predložio da mu ga poklone. Tokom boravka u manastiru kralj je obdario bratstvo bogatim darom koji ih je izvukao iz ozbiljnih dugova, a oni su njemu uzvratili darujući mu *Miroslavljevo jevanđelje* i *Hilandarsku povelju Simeona Nemanje*.[6]

Sl. 1. Kralj Aleksandar Obrenović s monasima Hilandara[7]

Oktobra 1896. Jevanđelistar je iz kraljeva sefa, u kome je čuvan, predat Ljubomiru Stojanoviću, koji se već bio ogledao u priređivanju starih tekstova, da pripremi i štampa njegovo fototipsko izdanje.[8] Četrdeset stranica je štampao fotolitografskim načinom u originalnoj veličini i punom koloru, a preostalih 320 su umanjene kako bi po dvije stranice stale na jednu. Umanjene stranice su štamane dvobojno – crno-crveno, jer je osnovni tekst pisan crnom

5 Dimitrije Pavlović, episkop niški, potom šabački, nakon 1905. godine Mitropolit beogradski, a od 1919. patrijarh srpski.

6 Isto, str. 24.

7 http://www.avantartmagazin.com/izlozbaatos-sveta-gora-u-konaku-kneginje-ljubice/poseta-kralja-srbije-aleksandra-i-obrenovica-manastiru-hilandaru-21-mart-1896/

8 Isto, str. 29.

bojom, a alilujari crvenom. Posredovanjem Vatroslava Jagića pribavljen je i išečeni list iz petrogradske biblioteke da bi knjiga bila cjelovito preštampana. Taj je list vraćen nakon obavljenog posla. Prije štampanja, Jevanđelistar je rašiven da bi se omogućila dobra reprodukcija. Foto pripremu i štampu uradili su *Carski i kraljevski dvorski umjetnički fotografski zavod Angerera i Gešla u Beču* i *Carska i kraljevska dvorska i universitetska štamparija Adolfa Holchauzena u Beču*. Izdavač je kralj Aleksandar Obrenović. Ljubomir Stojanović je potpisan kao lice koje odgovara za tačnost i vjernost fototipa originalu. Štampanje je završeno maja 1897. godine. Potom je original vraćen u kraljev sef, a fototipski primjerci su podijeljeni na poklon pojednicima i institucijama po spisku koji je uradio kralj Aleksandar.

Od majskoga prevrata 1903. godine i ubistva kraljevskoga para Obrenovića, Jevanđelistaru se gubi svaki trag. Srpska štampa, do balkanskih ratova povremeno ali strasno bavila se pitanjem njegova nestanka, međutim, bez rezultata. Veliki događaji s kraja dvanaeste pa sve do četranaeste godine bacili su u zaborav njegov nestanak. A onda se on pod neobičnim okolnostima, tokom povlačenja srpske vojske 1915. godine, nenadano pojavljuje u rukama ministara prosvjete Ljubomira Davidovića i trgovine Vojislava Marinkovića,[9] koji su se tog trenutka zadesili u Raškoj. Oni ga povjeravaju na čuvanje načelniku Glavnoga državnog računovodstva Avramu Leviću, a ovaj svom podređenom – Vladimiru Stevčiću. Otada, pohranjen u državnome trezoru, s novcem i državnim dragocjenostima Srbije, kreće s dijelom vojske koja se povlačila pravcem Raška – Kosovska Mitrovica – Peć – Podgorica – Skadar – Sanđovani di Medua – Brindizi – Krf, u kome je čuvan do kraja rata. Njegov čuvar, Lević, nakon Prvoga svjetskog rata svjedočio je neobično putovanje Jevanđelistara i državne blagajne preko Crne Gore.[10] Oko 20. oktobra 1915. godine stigao je Lević u Peć s 216 malih sanduka i džakova u kojima je bio upakovan novac i dragocjenosti, utovarenih u nekoliko konjskih kola. Od Peći transportovanje je morao nastaviti konjima pa je stoga zamolio crnogorskoga načelnika Petrovića da mu obezbijedi 130 konja za transport.[11] Ovaj mu je odgovorio da s toliko konja ne raspolaže, niti ih ima u okolini grada. Onda se Lević snašao. Pošetio je drugi put načelnika i povjerljivim tonom zatražio da mu omogući što hitniji transport do Podgorice i Cetinja, jer je dobio nalog od svoje Vlade da crnogorskoj isplati 10 miliona dinara. Istoga dana u 5 sati poslijepodne na raspolaganje mu je stavljeno 150 konja koji su rekvirirani u okolini. Kad je stigao u Podgoricu, u nekoj kafani u kojoj je bio odsio, jedan

[9] Isto, Str. 52.

[10] Isto, str. 58–76 preštampan veći dio feljtona Avrama Levića o spašavanju Državnog trezora objavljivan u novinama „Vreme“, Beograd, 3. i 10–12. februara i 3–5. marta 1929. godine.

[11] Isto, str. 64.

viši oficir i jedan intendant koji su mu se predstavili u ime vlasti, tražili su da im isplati rečenu sumu. Odgovorio im je da o tome mogu da razgovaraju tek u Skadru zbog izvjesnih formalnosti koje tamo moraju da se svrše. Nakon toga, na njegov zahtjev, crnogorska Vlada mu je stavila na raspolaganje dva autombila, pratnju tajne policije, potreban broj kola i lađu radi prijenosa trezora preko rijeke Bojane. U Skadar je stigao 14. novembra u 4 sata poslije podne đe su ga dočekala ista ona dva vladina delegata tražeći da im izvrši isplatu. Ne znajući kako da se riješi date obaveze, posavjetovao se sa srpskim predśednikom Vlade, Pašićem, koji se, kako piše, nasmiješio i savjetovao ga: *Pa dobro ste uradili jer se davljenik i za slamku hvata; ali nezgodno je da se mi u tu stvar mešamo, već kako ste počeli tako i produžite*! Nakon toga razgovora, crnogorskim delegatima je odgovorio da bez odobrenja Glavne kontrole taj izdatak ne smije da učini. Kad je stigao jedan od članova Glavne kontrole, Milutin Popović, delegati su saznali za njegov dolazak i ponovo ga pośetili tražeći isplatu. Odgovorio im je da za isplatu po zakonu treba da budu prisutna tri člana, pa čim budu stigla druga dva, pitanje isplate će odmah biti riješeno. Naravno, ta druga dva člana nikad nijesu došla, niti je isplata izvršena.

Po oslobođenju, Jevanđelistar je s državnom blagajnom vraćen u Beograd. Nakon pogibije kralja Aleksandra, 1934. godine, predat je na čuvanje i brigu Muzeju kneza Pavla. Pred sami rat, novembra 1940. godine, povjeren je na čuvanje Vojinu Kešeljeviću, upravniku filijale Narodne banke u Užicu.[12] On je dva dana prije ulaska Njemaca u Užice, u aprilu 1941. godine, sa starješinom manastira Rače, jeromonahom Platonom Milivojevićem, dogovorio da se Zetski jevanđelistar skloni u skrivnicu koja se nalazila ispod oltara manastirske crkve. Upakovan u limenu kutiju, smješteNu u drvenome sanduku na kojem je bio natpis „Uprava dvora NJ. V. Kralja“, u manastir ga je automobilom donio potpukovnik Jaraković iz Užica. Za njegov dolazak i tajanstveni drveni sanduk koji je donešen saznalo se u okolnim selima, kroz koja se pronijela vijest da je u sanduku zlato, pa je tokom rata komadant Zlatiborskoga četničkog korpusa, major Dušan Radović, nastojao na svaki način da dođe do toga sanduka. Da bi ga se riješio, starješina Milivojević mu je otkrio tajnu da je sanduku koji je sklonjen u manastiru, u stvari, Jevanđelistar. Ovoga to nije zadovoljilo, nego je uporno tražio da mu ga preda, pa je Milivojević koncem 1943. ili početkom 1944. vratio Zetski jevanđelistar potpukovniku Jarakoviću i Vojislavu Kešeljeviću koji su i bili zaduženi za njegovo čuvanje.[13] Oni su ga preuzeli i odnijeli u beogradski trezor Narodne banke u kome je dočekao oslobođenje Beograda.

[12] Isto, str. 80.

[13] Isto, str. 82–85.

Poslije rata, on je komisijski preuzet i predat Narodnome muzeju u Beogradu u kojem je zaveden pod inventarskim brojem 1536. Za njega je adaptirana jedna prostorija sa specijalnom vitrinom namijenjenom izlaganju, stavljen je pod specijalni nadzor trojice lica i o njemu se vodi neprekidna briga kao o pisanome spomeniku kulture koji se nalazi pod zaštitom UNESKO-a.

Zetskim jevanđelistarom, od prve do zadnje stranice, studiozno su se bavili Ljubomir Stojanović, dr Lazar Mirković, između ostalog i s bogoslovskog stanovišta, dr Jovanka Maksimović s povjesnoumjetničkoga i dr St. M. Kuljbakin s paleološko-jezičkog aspekta. Dr Vera Radosavljević ga je konzervirala i ispitivala materijale kojima je pisan i iluminiran. Njihovi prethodnici, ruski i srpski naučnici, postavili su osnove za temeljne studije o Jevanđelistaru. Poslijeratni su se autori uglavnom oslanjali na studije i zaključke navedenih autora. U junu 2005. godine upisan je u UNESKO-ovu listu „Pamćenje svijeta“.

Sl.2. Miroslavljevo jevanđelje[14]

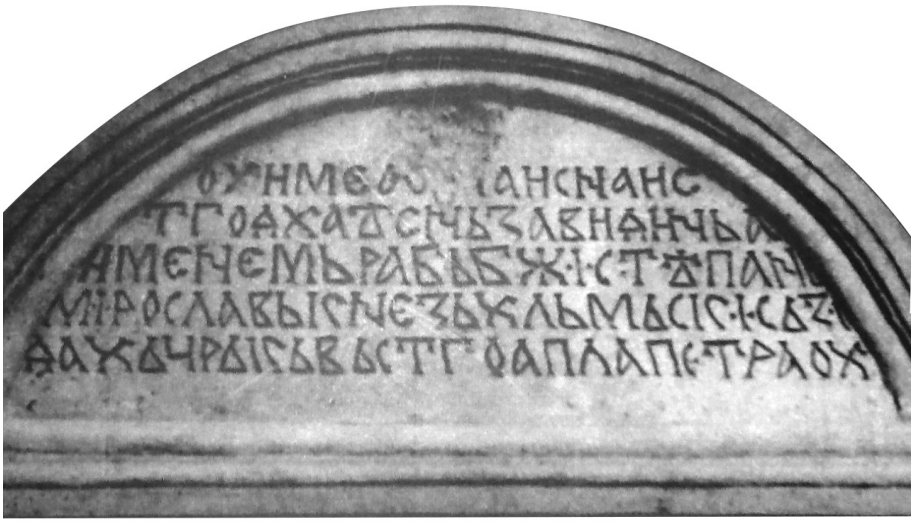
O naručiocu – humskome knezu Miroslavu

O knezu Miroslavu, bratu velikoga župana Stefana Nemanje, nema mnogo povijesnih podataka. Živio je i vladao dugo. Rođen je oko 1110, a umro prije 1198. godine. Bio je oženjen sestrom bosanskoga bana Kulina. Očito je bio veoma samostalan i moćan vladar, jer mu se 7. jula 1181. godine obratio papa Aleksandar III zahtijevajući od njega da vrati izvjesni novac koji je oteo od izvjesnog biskupa i preporučuje mu da ne dira u prava katoličke crkve.[15] Mađarskom kralju Beli III pisao je isti papa 6. jula iste godine da naćera kneza Miroslava da se potčini i plati nadoknadu za štete koje je uzroko-

[14] https://www.google.com/search?q=MIROSLAVLJEVO+JEVAN%C4%90ELJE&client=firefox-b&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiI7crHsYPQAhWCuBQKHYPwAZkQsAQIJQ

[15] Acta pontificalia inedita, II, 377.

vao.[16] Analisti Dubrovačke Republike pominju ga u povodu ratne akcije koju je 1184/85. godine, u zajednici s drugim bratom Stracimirom, poveo protiv Dubrovnika, Korčule i Visa.[17] Kneza Miroslava nalazimo potpisanog na ugovoru o miru s Dubrovnikom od 27. septembra, indikta V, zajedno s braćom Stefanom Nemanjom i Stracimirom. Tim ugovorom predata su zaboravu sva sporna pitanja, gradu potvrđena teritorija, a Dubrovčanima dozvoljena sloboda trgovine u zemljama sve trojice braće. Ime mu se pominje i u povelji kralja Uroša I kojom potvrđuju vlasnička prava manastiru Svetoga Petra na Limu svojevremeno data njegovom ktitorskom poveljom kneza na niz sela i pošeda u Stonskoj župi. U jednom nedatiranom pismu barskoga arcibiskupa Grgura splitskom kanoniku Gvalteriju čita se, da je u to vrijeme, nešto prije 1186. godine, Nemanja s bratom Miroslavom napadao grad Bar i tražio da im obećaju danak od 800 perpera.[18] Godine 1190, 17. juna, knez Miroslav potpisao je ugovor s Dubrovčanima da u slučaju nevolje može da se skloni u Dubrovnik i ostane u njemu koliko mu se prohtije.[19] Njegova zadužbina je Crkva Svetoga Petra u Bijelome Polju, sagrađena oko 1190. godine. Ktitorski natpis na njoj glasi:

[16] Smičiklas, Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, tom II, str 175.
[17] *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1967, tom I, str. 300.
[18] Isto, str. 409.
[19] Š. Ljubić, Povelje I, 15.

O materijalu na kome je pisan i ukrašavan

Pergament (koža pripremljena za pisanje) osnova je na kojoj je iluminiran Zetski jevanđelistar. Njegove dimenzije su 413 x 285 mm, ima 181 list, pisan je ustavnom ćirlicom u dva reda i ima 296 inicijala i minijatura. Uvezen je u drvene korice debele 10 mm, širine 27,3 – 28 cm i dužine 41,5 cm s neprekidnim ivičnim žlijebom. Presvučene su biljno štavljenom kožom mrke braon boje koja je ukrašena slijepim otiscima – biljnim ornamentima i slovima. Da bi se koža zaštitila od habanja u korice su bili postavljeni po jedan ekser s velikim glavama u uglovima i pet u sredini. Na prednjoj su korici sačuvani, jedan u gonjem lijevom uglu i tri u sredini. Na zadnjoj samo po jedan u gornjem i donjem uglu i dva u sredini. Na njegovim stranicama nema otisaka voska ili prljavštine. Očito da je bio u vlasništvu naručioca koji ga je čuvao kao relikviju i nije se njime služio. I svi kasniji vlasnici su se istovjetno ponašali, cijeneći njegovu naročitu vrijednost.

Počev od trećega milenijuma prije nove ere, kožu su kao podlogu za pisanje povremeno koristili antički narodi. U drugoj polovini trećega vijeka prije nove ere egipatski faraon Filadelf zabranio je izvoz papirusa u Aziju.[20] Legenda kaže da je zabranu nametnuo zbog glasina da je veća pergamska od aleksandrijske biblioteke čiji je on osnivač. Nestašica je pobudila Pergamce da izume postupak pripreme životinjskih koža za pisanje kojima su zamijenili papirus. Tako prerađenu kožu potrebnih osobina i kvaliteta nazvali su po svome gradu pergament.

Za potrebe pisanja prerađivane su kože skoro svih divljih i pitomih životinja. Naročito fini pergament dobijan je od jagnjeće kože. Pretpostavlja se da su u antici za preradu korišćeni razni biljni ekstrakti čije nam formule nijesu sačuvane. Ali su nam sačuvane neke srednjovjekovne. Jedna od njih, iz XIII vijeka, preporučuje najjednostavniji postupak štavljenja kože. Koža se stavi u krečnu vodu da je nagrize i pripremi za lako struganje. Potom je treba rastegnuti na okruglom ramu i ostavi da se suši na suncu. Nakon sušenja, nožem se jednostavno odstrane dlake i potkožno tkivo prepuno sitnih kapilara i istrlja smjesom koja se zove plovućac. Njome će se ukloniti sve preostale mikroskopske naslage. Ta smjesa se pravi od jednakih djelova sitno stucanog stakla pomiješanoga s gašenim krečom, pšeničnim brašnom i bjelancem, koja se peče u peći i suši nekoliko dana. Nakon tretmana plovućcem, pergament se trlja kredom čiji će fini prah zatvoriti sve mikroskopske pore i spriječiti da se mastilo razliva. Ima i komplikovanijih načina višemjesečnoga štavljenja

[20] Dr Vera Radosavljević, *Tehnika starog pisma i minijature*, NB Srbije, Beograd, 2007, str. 337–341.

biljnim štavom, močenjem kože u biljnim ekstraktima. Rimljani su to radili u vodi kojoj je dodavan urin. Pergament je često pripreman za pisanje nanošenjem tankog sloja bijeloga pigmenta pomiješanoga sa želatinom koji se dobijao iz životinjskih kostiju.[21] U povoljnim uslovima on je vrlo postojan materijal za pisanje.[22] Osobito je ośetljiv na vlagu od koje bubri, postaje talasast i trpi fizičko-hemijske promjene, mada, i na suvu klimu koja ga pretvara u krtu materiju koja se na dodir raspada. Napadaju ga i razni insekti – moljac, bubašvabe, termiti i slično.

Česte i nagle promjene vlažnosti nepovoljno utiču na iluminacije i izazivaju odvajanje pigmentnog sloja od osnove.[23] Ukoliko je pravljen od koža debelih životinja ili završno obrađen lanenim uljem pergament može da požuti i potamni. Prije nego se koža osuši, da bi bila meka, zamašćivana je raznim prirodnim ribljim ili životinjskim masnoćama koje su poželjne samo u površinskome sloju. Za poveze korišćene su ovčje, koźe, teleće i goveđe kože koje su štavnim materijama bojene. Recimo, rujem je vršeno takozvano bijeljenje kože da bi dobila svjetliju boju.

Za pisanje i iluminiranje korišćena su pera i četkice. U staro vrijeme pero *calamos* pravljeno je od trske koja je koso zasijecana tako da je na kraju ostajao elastični vrh kojim se pisalo.[24] Od srednjega vijeka, umjesto trske korišćena su krilna pera gusaka, labudova i gavranova, koja su takođe koso zasijecana. Ona su bila izdržljivija. Četkice za oslikavanje pravljene su od finih i tankih dlaka s repa vjeverice, tvora, kunice i slično. Umetana su u cjevčice pera izvađenih iz krila velikih ptica koja su služila kao drške. Glačanje i poliranje pozlate vršeno je zubima, uglavnom od divljega praseta ili međeda koji su umetani u drvenu dršku. Prethodno su zubi obrađivani na kovačko tocilo, potom brušeni ciglom, zatim olovom, polirani spoljašnjom, dlakavom stranom kravlje kože i konačno suvim drvetom jasike ili topole da bi se dobio savršeno uglačani alat za fino poliranje pozlate.

Mastila, boje i tehnika pisanja i iluminacije

Ukratko ćemo se osvrnuti i na način najednostavnijeg spravljanja mastila i boja, na tehniku pisanja i iluminacije, da bi čitaoci o tome stekli izvjesnu predstavu potrebnu za cjelovito razumijevanje i vrednovanje Zetskoga jevanđelistara. Postoji mnoštvo načina za pravljenje mastila i boja za pisanje i iluminiranje knjiga. V. Radoslavljevićka koja je izvršila konzervaciju Jevan-

[21] Isto, str. 340.
[22] Isto, str. 341.
[23] *Miroslavljevo jevanđelje*, Istorijat, prilog fototipskom izdanju, Johanesburg, 1998, str. 115–119.
[24] Vera Radosavljević, Isto, str. 349–354.

đelistara, koju ćemo nadalje citirati, navodi samo neke jednostavne recepte koji su najvjerovatnije korišćeni u onovremenoj Zeti. Najednostavnija crna mastila, koja se u nauci nazivaju ugljenikova, pravljena su miješanjem vode ili vina s garom ili čađom dobijenim sagorijevanjm raznih materija. Taninska mastila dobijana su iz šiški (nepravilne kvrgave izrasline na hrastu veličine 1,5–2,5 cm), ili od kore jove, brijesta, jasena i hrasta. Šiške su močene u vodu, vino ili sirće, potom prokuvavane, cijeđene i na kraju dodavano im je vezivo koje je najčešće spravljano od gume (*smolasta materija*) koja ističe iz drveta višnje, trešnje i šljive. Vezivo je spravljano od usitnjene gume koja je potapana u vodu dok se ne dobije gusta sluzava tečnost koja je onda miješana s pigmentom. Za bojena mastila korišćeni su isti pigmenti koji su služili za iluminaciju. Razlika je u tehnici – pisalo se rjeđom bojom koja je samo jednom nanošena. Taninskim mastilom pisan je i Zetski jevanđelistar.

Crveni pigment (minijum) u prvome redu dobijan je iz živine rude cinabarita, a vještački žarenjem žive i sumpora i zagrijavanjem olovnog oksida na temperaturi od blizu 500º. Tempera za iluminaciju pravljena je miješanjem tako dobijenoga isitnjenog crvenoga praha s bjelancem ili želatinom. Jedna od biljaka iz koje je dobijana crvena boja je broć. Njegov korijen je sitnjen, kuvan s vinom, dodavano mu plavilo i biljna smola i tako spravljana postojana crvena boja za slikanje i pisanje.

Plavi pigment je dobijan od minerala lapis-lazulija uvoženog iz Avganistana. Ruda je sitnjena, ispirana, a za pravljenje tempere korišćena su razne vrste smole ili bjelance. Plava boja organskoga porijekla dobijala se i iz borovnice ili plavih cvjetova nekih livadskih biljaka.

Zeleni se spravljao od minerala bakra malahita. Miješan je sa želatinom ili bjelancem. Pravljen je i višemjesečnim razlaganjem bakra ili bronze u posudi s vinom ili sirćetom. Organska zelena boja dobijana je iz ljubičice, zumbula, perunike, peršuna i još nekih biljaka. Vezivana je bilo kojim vezivom

Žuti pigment spravljao se od hidratisanog oksida gvožđa. Vezivao se gumom ili bjelancem. Organski od mnogih biljaka, a najviše šafrana i životinjske žuči ili žučnoga kamena.

Ljubičasti se spravljao od jedne vrste puževa, lišajeva i borovnice. Tempera se pravila dodavanjem gume odnosno biljne smole.

Bijeli pigment se, uglavnom, dobijao oksidacijom olova, a umjesto njega upotrebljavana je kreda i gips. Vezivan je bilo kojim vezivom.

Crni je spravljan od čađi ili gara, a tempera miješanjem s bjelancem ili gumom.

Pozlata je rađena lijepljenjem tankih listića na pergament i nanošenjem zlata u prahu pomiješanoga s gumom ili bjelancem. Polirana je, uglavnom, poliranim zubima od međeda ili divljega praseta.

U pravilu, pisalo se nanošenjem mastila jednom, a bojenje inicijala i zastavica dva puta. Jednom tankim, a drugi put debelim slojem tempere. Minijature su prvo tanko crtane olovom da bi se mogle brisati zgnječenom sredinom hljeba, zatim su linije pojačavane bojom i bojana unutrašnjost. Na kraju su doslikavani detalji ornamenata i završavani fini detalji nanošenjem zlata pomoću četkice ili pera.

O iluminacijama

U ranome srednjem vijeku umjetnik je nastojao da ponovi prauzor i poštuje odomaćene uzore u načinu slikanja i predstavljanja hrišćanskh prizora i likova. U tome se gubila njegova ličnost u korist velike hrišćanske ideje i njene likovne materijalizacije.[25] Stoga je srednjovjekovna umjetnost u pitanju stila zadugo bila nepromijenjena, sem što su neke promjene bile u funkciji traženja boljega likovnog rješenja. Inače, stilski elementi ćiriličkih rukopisa nastalih na zetskome primorju koji obiluju romaničkim rješenjima i specifičnim likovno-estetskim iskazima početkom XIV vijeka deformisani su se i na koncu nestali. Jednako tako se ugasila i zetska graditeljska škola čija su se osobena arhitektonsko-estetska rješenja prilagođena istočnoj liturgici primijenjena na Studenici i Dečanima. Ni ona se takođe nije oplodila na širem prostoru i u vremenu. Ali su te dvije škole, graditeljska i iluminatorska, za kratko vrijeme, nešto duže od jednoga vijeka, porodile tri reprezentativna spomenika kulture – Miroslavljevo jevanđelje i manastire Studenicu i Dečane. Sva tri su pod zaštitom UNESKO-a kao svjetsko kulturno nasljeđe.

Minijaturno slikarstvo u Zetskome jevanđelistaru zastupljeno je inicijalima, minijaturama i zastavicama islikanim geometrijskom i biljnom ornamentikom, fantastičnim predstavama i ljudskim figurama. Inicijali sa životinjama i ljudskim likovima nijesu samo dekorative prirod, nego imaju ilustrativnu funkciju u vezi s tekstom. Služili su da ilustruju njegov opšti smisao i aludiraju na njegovu sadržinu. To je posljedica saradnja srpskih i bosanskih vladara XII i XIII vijeka i sa zapadom i s istokom koja se oplodila i u aritekturi i iluminaciji rukopisa. Vizantijski slikari slikali su minijaturne scene s umanjenim likovima a romanički inicijale koji imaju visinu od više redova teksta, veće i komplikovanije figure.[26] Recimo, prikaz jevanđeliste Marka s njegovim simbolom lavom čest je u onovremenim italijanskim rukopisima. U takvim ilustracijama apstrahovani su svi suvišni elementi – prostor, pejzaž i enterijer i samo su predstavljeni pojedini atributi ličnosti ili suštine radnje. Crtani su

[25] Jovanka Maksimović, *Srpske srednjovekovne minijature*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 11.
[26] Isto, str. 20.

direkno na pergamentu, zatim bojeni i dorađivani konačno. Te minijature aplicirane u Jevanđelistaru sadrže različite tradicije s dominacijom romaničkoga uticaja. Uočava se da likovima nedostaje sakramentalna harizma i jedna metafizička nota koja bi ih odvojila od svetovnosti. Više liče na svakidašnje likove koji život žive u svoj svojoj punoći, a ponajmanje na minijature koje ilustruju jevanđelje. Laka i meka linija i kolorit sačinjen od odnosa crvene i zelene boje i zlata čine kohezionu snagu snažnio prisutnu na svim listovima Jevanđelistra zbog čega je nesumnjivo da ga je jedan umjetnik ukrašavao.[27] Nasuprot istočnoj minjaturi koja naglašava unutrašnje vrijednosti i slika produhovljene i zamišljene likove upitane o smislu života, obučene u svilu i kadifu, okružene zemaljskim blagom kao simbolom statusa, ali i nagovještajem blagostanja u onostranome životu kojemu su podredili zemaljsko bivstvovanje.

Simboli jevanđelista prisutni na minijaturama (*lav, bik, anđeo i orao*) rijetki su na istoku, ali tako česti u zapadnoj umjetnosti. Takođe i takozvani zvjerinji stil koji karakterišu razna izmišljena čudovišta prisutan je na istoku, mada ne u tom obliku koji je karakterističan za zapadnu umjetnost koja ima osoben izgled. Na zapadu su to zmijolika čudovišta u međusobnome sukobu kako grizu i ujedaju jedni druge, dok su na istoku kombinovani od djelova različitih životinja upleteni u biljnu ili geometrijsku ornamentiku i djeluju bezizražajno i ukočeno. Ornamentika Jevanđelistara takođe ima osoben karakter i karakteriše je tročlani preromanički preplet. Biljni motivi vremenom su prevedeni u ornamente koji asocirju na uzor, ali u kontekstu koji očito nema kontakta s prirodom. U ranome srednjem vijeku još je bila živa antička tradicija koju hrišćanstvo još nije bilo uspjelo da presloji i reinterpretira i ona je nalazila svoj materijalni iskaz u minijaturama i skulpturi. To je svijet čudovišta, monstruma i uopšte predstava sila koje determinišu svijet prethrišćanskog vremena, različit kod različitih naroda. Snaženje srpske države u XIII vijeku bitno je doprinijelo da se zetska škola iluminacije i arhitekture materijalizuje na prostoru Srbije, a u ponečemu i Bosne. Vidi se to u minijaturnome i monumentalnome slikarstvu. Romanički i gotički uticaji u tome vremenu su dominantni i vidljivi u umjetnosti, ali su u doticaju s istočnom koncepcijom vremenom se mijenjali, nestajali i konačno poraženi. Krivica je u različitom poimanju smisla i cilja umjetnosti, a i života uopšte na istoku i zapadu.

Zastavice su jednostavne, iscrtane perom i asociraju na tročlani preromanički preplet. Inicijali su visoki po nekoliko redova teksta, dekorativni ili asocijativni u vezi s tekstom. Većina je sačinjena od geometrijskih, geometrijsko-biljnih motiva, od biljnih i životinskih motiva, kombinovanih i ljudskih figura i kompozicija. Životinjski svijet je stvaran i nestvaran. Prikazani su

[27] Isto, str. 22.

orao, lav, basilisk, paun, zmija, zec, vuk, pas i aždaja. U crnogorskome minijaturnom slikarstvu prvi put su predstavljeni jevanđelisti u Zetskome jevanđelistaru. Studiozno posmatranje minijatura i inicijala pokazuje da su uzori iluminatoru bili u minijaturama nastalim u Rimu, Firenci i Luki.[28] Prikazivanje jevanđelista na različite načine pokazuje da je ilustrator crpio ideje iz različitih izvora. Što je razumljivo u onovremenoj Zeti i njenim primorskim gradovima Baru i Kotoru koji su kulturno saobraćali i nadahnjivali se vrijednostima i različitostima mediteranskoga svijeta. Očito je da je rukopis nastao u XII vijeku u kojem se još tragalo za formama i estetikom koja nije bila utvrđena i odomaćena što ga čini posebno vrijednim.

Treba ukazati i na neke osobine koje ga, na neki način, vezuju za benediktince. Oni su šireći pismenost mediteranskim basenom prenosili umijeće koje je u sebi sublimiralo različite uticaje islamskoga Orijenta, Vizantije, Karolinga i romanike koji su svaki za sebe stilski raznorodni. Zato benediktinski rukopisi iz Monte Kasina imaju stilski heterogene minijature što se uočava u iluminacijama Jevanđelistara.[29] Sa stanovišta savremenog poimanja proporcija i perspektive likovi su pomalo nespretno i nevješto iscrtani – kratke noge, okrugle glave, okrugla tijela s draperijama koje ističu tijelo i naglašavaju mu obline. Ali u to vrijeme to je bilo uobičajeno. Slova V, M, P, R i T imaju uzore u inicijalima rukopisa srednje Italije. Zato vizantijske uzore minijatura treba tražiti u italijanskim gradovima koji se bili zahvaćeni njenim duhom koji je reinterpretiran na romanski način. Mada su oni vezani za početno zaglavlje s likovima trojice jevanđelista. Vizantijski uticaj je vidljiv u kompoziciji teksta i inicijala, inicijalima s pticama, motivi i kompozicije s ljudima i životinjama – dijete na drvetu, let Aleksandra Velikoga, čovjek ili životinja nose stub, tice preprletenih vratova i kombinacija različitih životinja. Vizantijska tradicija nalagala je da slovo ostane što čitljivije i da ukrasi budu pored ili priljubljeni uz njega. Motivi sukoba dvaju životinja su u prvo vrijeme imali simboličko značenje borbe dobra i zla. Scene iz lova preuzete su iz karolinške umjetnosti koja je naslonjena na antičku tradiciju u umjetnosti. Od kraja X vijeka sve se više insistira na duhovnosti, dakle produhovoljenim figurama, i sve se više odstupa od antičkih tradicija ljepote. Ljepota tjelesnog i životnost likova ustupaju mjesto asketskim i izmučenim tijelima okrenutim sebi i upitanim o najdubljim pitanjima egzistencije. Zato je Jevanđelistar jedno od posljednjih svjedočanstva konca života jedne umjetničke i teološke koncepcije koja je izgubila bitku protiv hrišćanske ortodoksije i razračunala se sa svim antičkim

[28] Pavle Mijović, *Istorija Crne Gore*; Jovanka Maksimović, Matica srpska, Zbornk za likovne umjetnosti, Novi Sad, 1972, str. 41.

[29] Jovanka Maksimović, „Studije o Miroslavljevom jevanđelju", *Zbornik Narodnog muzeja*, IV, str. 207.

tradicijama. Pisan je ćirilicom na temelju jevanđelistara iz carigradske Svete Sofije, vizantijsko-slovenski i zapadni motivi reinterpretirani su u romaničkom stilu i on predstavlja spomenik jednoga vremena koje je bilo na izmaku, u kojem su se preplitali uticaji i različitih kultura i tradicija koji su na koncu iznjedrili nacionalne kulture svih južnoslovenskih naroda.

Uravnotežena kompozicija inicijala i ritam prepleta ukazuje da je iluminator potekao iz sredine s dugom preromaničkom tradicijom na koju je oslonjen. Mada, srednjovjekovno shvatanje svijeta i nova bogoslovska koncepcija zahtijevali su drugačiji pristup koji na istoku forsira duhovnost. Očito je i da iluminator nije imao prauzor u provincijskoj umjetnosti koja slika izrazito neproporcionalne ljudske figure, jer su, za ono vrijeme, prilično skladne i pune života. Stara antička tradicija se nastavila u novim okolnostima kojoj je rimska duhovna dominacija na primorju dala novi oblik i sadržinu.

Od XIII vijeka Srbija se orijentiše prema Vizantiji i remeti odnos ravnoteže istočnih i zapadnih uticaja u korist istočnih, što ostavlja traga u umjetničkim koncepcijama.[30] Zato je on i spomenik o jednom vremenu u kojem su među lokalnim dinastima dominirale ambicije i sukobi za prestiž i dominaciju u koje su se miješali i Rim i Konstantinopolj. Budući da su se južnoslovenske zemlje nalazile na ekvidistanci između ta dva centra, uticaji ta dva centra su se preplitali. Tom maticom političkog, strujali su i kulturni uticaji, ali dominantno s primorja ka zaleđu. Jer je posve prirodno, u privrednome i trgovačkome smislu, pravoslavno zaleđe bilo naslonjeno na primorske katoličke urbane centre. A oni su kao kulturno potentniji izvozili potencijal u kontinent. Zato su u arhitekturi i minijaturi istočne bogoslovske koncepcije reinterpretirane na zapadni način. Dok na koncu, u prvoj polovini XIV vijeka, nakon proglašenja patrijarhata i krunisanja Dušana za cara, u svijesti elite nije krunisana i iluzija da je Srbija imperija koja treba da pretenduje na vizantijsko nasljeđe. Ta zabluda se materijalizuje u srpskom narodu imperijalnom ambicijom koja proizvodi stalne konflikte sa svim susjedima.

Jevanđelistar Svete Sofije uzor je Zetskome. Na slovenski jezik najvjerovatnije ga je preveo Sveti Ćirilo.[31] U prijevodu su preuzeti svi lokalni praznici i svetitelji iz grčkoga originala zaključno sa svetim patrijarhom Germanom, koji je umro 730. godine. Tako se sa sigurnošću može tvrditi da predložak, Jevanđelistar Velike crkve, potiče iz vremena nakon njegove kanonizacije, vjerovatno s kraja VIII ili IX vijeka. U njemu su upisani i očito u Zetski jevanđelistar prepisani praznici: 10. septembar – praznik poklonjenja časnome krstu koji je, inače, bio u vlasništvu Svete Sofije, 18. septembar – osvećenje

[30] Jovanka Maksimović, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, str. 76.

[31] Lazar Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, SAN, Arheološki institut, tom I, Beograd 1950, str. 8.

Crkve Svete Bogorodice Halkopratijske koja se nalazi u njenoj neposrednoj blizini, 24. decembar – završetak Crkve Svete Sofije, 9. jul – završetak crkve na izvoru, 11. oktobar – praznik svetoga oca Nektarija, 6. novembar – Svetoga Pavla ispovjednika, 20. novembar – Svetoga Maksima, 28. decembar – svetoga oca Teodora, 22. mart – praznik Svetoga Tome patrijarha, 6. april – Svetoga Evtoha, 12. maj – svetoga oca Germana, 27. jun – svetoga oca Samsona i 23. avgust – praznik Svetoga Kalinika.[32]

Antičko nasljeđe koje je baštinilo romansko stanovništvo iz zetskih primorskih gradova, pribjeglo u njih nakon propasti rimske imperije, bilo je superiorno u odnosu na kulturu doseljenih Slovena iz unutrašnjosti. U takvom kulturnom ozračju onovremene Zete kojim je dominirala latinska politička i duhovna tradicija, djelovali su i benediktinski monasi s Monte Kasina, inače, nosioci pismenosti i zapadnih uticaja. Sagradili su više manastira na crnogorskome prostoru. Najreprezentativnija su dva – jedan na Ratcu kod Bara i opatija Svetoga Srđa i Vakha na Bojani, mauzolej dukljanskih vladara. U bližem zaleđu, jugoistočni dio prostora Bjelopavlića – Martinići, asociraju da su nazvani po benediktincima, sljedbenicima Svetoga Martina. Moguće da su imali opatiju na tome prostoru kojim je dominirao dukljanski grad *Lontodokla* na Martiničkoj gradini. U svakom slučaju, u Zeti ja tradicija pismenosti i kulture uopšte, bila veoma snažna, duboko ukorijenjena i oslonjena na antiku koja je još snažno pulsirala na tome prostoru. Upravo, Zetski jevanđelistar je prvi pisani spomenik iz toga graničnog vremena u koje se na našem prostoru posredstvom katoličke crkve i latinskih uticaja, uopšte, profilisala nova hrišćanska koncepcija koja je dominirala u umjetnosti srednjega vijeka. On je je i prvi iluminirani dokumenat iz toga vremena koji pokazuje orijentaciju srpskih vladara ka zapadu čije su umjetničke tradicije učestvovale u oblikovanju nekih vidova umjetnosti, prvjenstveno arhitekture, poznate kao raška škola.

Koncepcija duhovne umjetnosti u Srbiji u to vrijeme nije uključivala skulpturu u arhitekturi, nego monumentalne freskopise u unutrašnjosti, kao i u Vizantiji uopšte. Jer je na prostoru dubokog zaleđa, dakle Srbije i dijelom Bosne, hrišćanska religija koja je u ritualnom i duhovnom smislu imala istočno ishodište obojila antičku racionalnost mistikom i spiritualnošću. Međutim, ona je bila i u direknom doticaju s latinskim primorjem i zapadnim uticajima i nije im mogla odoljeti. Pa se skulptura, kao ukrasni, profilaktični ili arhitektonski element ipak ugrađivala na portalima, prozorima, kapitelima i sarkofazima, uglavnom, kao spoljni ukras.[33] Tom istom maticom su tekli i uticaji u minijaturi i iluminaciji. Za to vrijeme su karakteristični tročlani prepleti u

[32] Isto, str. 6.

[33] Jovanka Maksimović, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, str. 1.

skulpturalnoj umjetnosti uklesani u plitkom reljefu kao dekorativna plastika na pojedinim djelovima crkvenog namještaja aplicirani i u zastvicama, ali iluminirani i na nekim inicijalima Jevanđelistara. Njome obiluju svi srpski manastiri izgrađeni do Maričke bitke, 1371. godine. Pojava pokreta i ritma u skulpturi prisutnoj i dublje u kontinentu već je bio znak zrele preromanike i najava romanike koja je naglasila pokret i dinamiku u skulpturi. Čak i linije i prepleti naglašavaju tu dinamiku i ritam. To je prijelaz iz plitkoga reljefa ka punoj plastici. Skulptura s kraja XII vijeka očituje se u velikim dimenzijama i novim modelovanim oblicima. Istovjetna je umjetnička koncepcija iluminatora Jevanđelistara (sl. 1, str. 1).

Sl. 3. Likovi jevanđelista Jovana, Marka i Luke
naslikani na prvoj strani Jevanđelistara[34]

U arhitekturi dubokoga kontinentalnog zaleđa prvi romanički spomenik prilagođen vizantijskoj prostornoj koncepciji je Bogorodična crkva manastira Studenice, građenog između 1186. i 1198. godine. Njen ktitor je Stefan Nemanja. Jedan je od dva reprezentativna spomenika zetske graditeljske škole prilagođene istočnoj liturgici, u srpskoj nauci nazvane raška škola. Dakle, crkva je prostorno koncipirana kao pravoslavni hram s romaničkom fasadom. Na njenom nadvratniku imamo lava u dubokom reljefu iz čijih se usta izvlače vriježe na obje strane. Kroz spletove vriježa provlače se razne životinje i fantastina bića – lav, vuk, basilisk, ptica obavijena zmijom, grifon i niz drugih životinja. Tako omiljena borba orla i zmije našla je mjesto i na Studenici i na inicijalima Jevanđelistara. Ta scena inače simbolizuje vječitu borbu dobra i zla. Sve fantastične životinje kao što su grifon, basilisk su čuvari ulaza u hram i imaju profilaktički smisao, čuvanje od zla. Oni su materijalizovani ostaci paganskih vjerovanja koji su našli svoj iskaz u srednjovjekovnoj umjetnosti, i na Zapadu i na Istoku. Trifora na istočnoj apsidi ima istovjetnu predstavu

[34] https://www.google.com/search?q=MIROSLAVLJEVO+JEVAN%C4%90ELJE&client=firefoxb&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiI7crHsYPQAhWCuBQKHYPwAZkQsAQIJQ

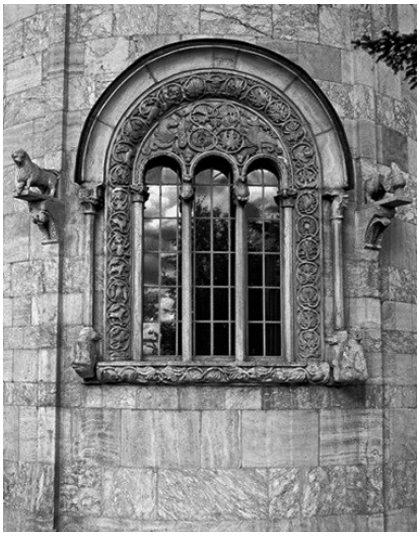
lozice koja izrasta iz usta zmije u koju urastaju razne životinje i čovjek koji ju je uzjahao. Ovi motivi prisutni su u Zetskome jevanđelistaru. Studenička romanika je popuštila istočnoj bogoslovskoj koncepciji samo u ritmu i dinamici kompozicija koje su uravnotežene i mirne – zrače pomalo kruto i svečano.

Sl.4. Portal manastira Studenice[35]

Polovinom XIV vijeka romanika iz zetskoga primorja raširila se širom Srbije. Taj stil, već preslojen gotikom, bio je razumljiv i prihvatljiv dvorskim i crkvenim krugovima naviklim na njega. Najreprezentativniji primjer je manastirska Crkva vaznesenja Hristovog u Dečanima, djelo protomajstora fra Vita iz Kotora kraljevoga grada, kako se potpisao na nadvratniku. Građena je između 1327. i 1335. godine kao mauzolej Stefana Dečanskoga. U arhivolti zapadnoga portala isklesane su scene upletene u biljnu vriježu: kentaur s mačem, konjanik s kopljem, ptica obavijena zmijom, vuk s jagnjetom u zubima, dva ratnika s frigijskim kapama, konjanik koji kopljem ubija aždaju. Iznad kapitela portala vide se figure lava i grifona. Śeverni portal organizovan je isto kao i zapadni. Uklesani basilisk i zmija koji imaju profilaktični smisao. Scene i likovi, bez sumnje, imaju izvorište u istim koncepcijama i kulturi kao i Zetski jevanđelistar.

[35] m/search?q=manastir+studenica&client=firefoxb&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwj5gdS8soPQAhUGJMAKHYHmBUwQsAQIRA

Sl. 5. Trifora u Dečanima[36]

Nakon smrti ktitora Dečana, posljednjeg u nizu srpskih vladara čiji je mauzolej najreprezentativniji primjer romanike prilagođene istočnoj liturgici i zetske graditeljske škole, u Srbiji prevladava moravski stil naslonjen na istočnu, vizantijsku koncepciju umjetnosti. Antičke i zapadne koncepcije plastične skulpture i modelovanja velikih formi i masa redukovane su na liniju i plitki reljef. Na pojedinim crkvama sačuvana je samo u naznakama degenerisana zetska škola. Konačno je prevladala površinska skulptura i mistična atmosfera koja zrači s velikih fresko oslikanih površina. Pod uticajem Vizantije buja orijentalna estetika. Trodimenzionalna skulptura nestaje i prevladava biljna i geometrijska ornamentika, jak kolorit i heterogeni materijali gradnje – kamen i cigla i šarenilo boja. Gusta ornamentika, šarene fasade i dekoracija koja nema programske ciljeve tipični su za orijentalno poimanje lijepoga. Međutim, moravska škola je najdublje utkana u srpsko nacionalno biće kao autentični kulturni iskaz njegova kolektivnog duha, dok su romanika i gotika prilagođene istočnoj liturgici bile ekcesne pojave koje je forsirao uski krug feudalnoga plemstva. U srpskoj nauci ta graditeljska koncepcija imenovana je kao raška škola, mada kamenje svjedoči zetsku graditeljsku školu koja je zapadne stilove prilagodila istočnoj liturgici. Takav uzročno-posljedični zaključak je i logičan. Njena atribucija asocira da je ona autentični arihitektonski koncept s pro-

[36] https://www.google.com/search?q=manastir+de%C4%8Dani&client=firefoxb&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwiUvaH2qoPQAhXhJcAKHQzfDm8QsAQILw

stora Raške, što se ne može dokazati. Jer ona nije proizvod kulturnoga duha onovremene Srbije lišene urbane tradicije, univerziteta, zanatstva, bankarstva i prekomorskih trgovačkih odnosa. Ta Srbija nije raspolagala potencijalima koji su znali i mogli koncipirati i materijalizovati jednu umjetničku koncepciju koja je sublimirala istočne i zapadne tradicije i stilove. Ona je bila samo konzument velikih ideja produciranih iz primorskih urbanih centara Zete.

Lazar Mirković je studiozno proučio Jevanđelistar i dao opis svih ilustracija koji ćemo u daljem tekstu citrirati. On je inicijale podijelio u četiri grupe:[37]
I Inicijali ukrašeni biljnim i geometrijskim ornamentima – 159 inicijala;
II Inicijali ukrašeni pored navedenoga pod I još i životinjama – 88 inicijala;
III Inicijali ukrašeni pored navedenoga pod I i II još i maskama – 4 inicijala;
IV Inicijali ukrašni pored navedenoga pod I i II još i ljudima – 45 inicijala.

Od životinja imamo prikazane ptice na 22, lavove na 17, zmije na 8 inicijala, baziliske (*priroda tice i zmije – predstavlja demona*) na 3 inicijala, grifon (*lavlje tijelo i ljudska ili životinjska glava*) na 5, pas i jelen na po jednom inicijalu, dva đetlića na jednom, lavovi koji se međusobno grizu na jednom, orao sa zecom na jednom, slavuj na jednom, golub na 2 inicijala, riba na 2, čaplja na 2, čaplja sa zmijom na jednom inicijalu.

List 1 – Tri arkade u kojima su naslikana frontalna poprsja trojice jevanđelista – Jovana, Marka i Luke – s knjigama u rukama. Likovi su urađeni nevješto i asociraju da je autor vjerovatno isključen iz daljega rada na rukopisu, jer se takva nevješta ruka nije više likovno očitovala do konca knjige. Nejasan je razlog predstavljanja trojice umjesto četvorice jevanđelista, mada je četvrti, Mateja, više puta slikan u vezi s tekstom iz njegova jevanđelja. Jovanov lik je predstavljen po vizantijskom uzoru kao starac sijede brade, dok je u inicijalima u daljem tekstu predstavljen pod uticajima zapadnih rukopisa toga vremena, kao mladić. U ikongrafskome smislu jevanđelisti su slikani pod očitim vizantijskim uticajem, ali je kolorit odraz zapadnoga uticaja – crveno, zeleno i zlato. Stubovi arkada ukrašeni su ornamentom i na njima je imitiran šareni mermer. U srednoj arkadi, iznad lika, pisar je bio počeo da piše Luka, pa ga je zamrljao i ispod dopisao Marko.
List 6 – Jevanđelista Jovan – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 10 – Jevanđelista Jovan drži slovo R – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 10 – Jevanđelista Jovan čita jevanđelje u okruglini slova R – slijedi tekst njegova jevađelja.
List 11 – Duh sveti u obliku goluba – u vezi s tekstom Jo 15.17–21; 16.1.2

[37] Lazar Mirković, *Miroslavljevo jevanđelje*, SAN, Posebna izdanja, Arheološki institut, Beograd, 1950, tom I, str. 19.

List 13 – Interpretacija straha u obliku iskežene životinje – u vezi s tekstom Jo 7.1–13
List 17 – Jevanđelista Jovan – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 19 – Jevanđelista Jovan visoko uzdigao slovo R – slijedi tekst iz njegova jevanđelja. Sl. 27
List 19 – S lijeve strane slova R Isus Hirstos šedi na prijestolu. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži svitak. U nimbu je upisan krst kao njegova oznaka – u vezi s tekstom Jo 10.17–28 .
Str 23 – Mladić u tunici golih i bosih nogu bori se sa zmijom koja grize svoj rep – personifikacija borbe dobra i zla.
List 24 – Jevanđelist Jovan u medaljonu kojim je profilisano slov R – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 26 – Svjetovno lice s bradom i brkovima, golih nogu obučeno u zeleni hiton, opasan pojasom, personifikacija je godine *Annus* – u vezi je s tekstom.[38]
List 29 – Hristos u lijevoj drži svitak a desnom blagosilja – u vezi sa tekstom Jo 7.37–52; 8.12
List 36 – Na vrhu stuba stoji svjetovnjak s lijevim prstom u uhu a desnom rukom u stavu obraćanja – u vezi s tekstom, Mt 10.26–31 ...što vam se šapće na uho propovijedajte s krovova...
List 36 – Jovan Krstitelj signiran kao Žvan Batista **ЖванН Батъст. О**čito je slikan po romanskome uzoru jer mu je ime izvedeno od latinskoga *Ioannes* a atribut *baptist* znači krstitelj na latinskome. Između dva stuba premošćena lukom koji asocira kao da šedi na prijetolju s prekrštenom desnom preko lijeve noge, okrenut ulijevo prema tekstu, dok lijevom rukom blagosilja, a u desnoj drži krst. Ogrnut je u crveni hiton i zeleni himation, a ne u platno do kamilje dlake s kožnim pojasom, kako se uobičajeno slika. Ta činjenica sugeriše da iluminator nije bio crkveno lice. Na minijaturi dominira materijalna stvarnost nad duhovnim. Proporcije tijela i lik su urađeni znalački i on kvalitetom odvaja od svih drugih likova.
List 38 – Svjetovnjak u zelenoj tunici sa žutim čarapama s desnom nogom kao da se iz trka oslonio na stub, a lijeva mu je ostala u vazduhu zabačena iza. U desnoj ruci visoko drži životinju čudnoga oblika.
List 40 – Jevanđelista Mateja – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 42 – Drvo s pticom na vrhu. U podnožju đakon u crvenom hitonu s ukrašenim jevanđeljem u desnoj ruci i kadionicom u lijevoj.
List 43 – Irod s krunom na glavi šedi na prijestolu – u vezi s tekstom Mt 14.1–13.

[38] Lazar Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, SAN, Arheološki institut, tom I, Beograd, 1950, str. 28.

List 45 – Hristos s nimbom u šedećem stavu s farisejem i sadukejem – u vezi s tekstom Mt 16.1–5.
List 47 – Jevanđelista Mateja – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 49 – Jevanđelista Mateja drži se za visoko stablo, a u ruci drži knjigu. Oko glave ima nimb kao u italijanskim srednjovjekovnim rukopisima – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 51 – Personifikacija godine u obliku muškoga lika s bradom i brkovima. U vezi je s tekstom.[39]
List 53 – Hristos šedi na prijestolu, a na njega silazi Sveti duh. U tekstu se govori o njegovu krštenju u Jordanu. Scena svjedoči da je iluminator slabo poznavao ikonografska pravila.
Str 56 – Pojednostavljeni alegorijski prikaz oholosti scenom Aleksandra Makedonskoga koji personifikuje ljudsku gordost koja bi da sazna sve tajne. Minijatura ga prikazuje na neuobičajen način, s frigijskom kapom, kako se drži za pera dvijema ticama.
U starome svijetu pripovijedana je nadaleko poznata istočnjačka priča o Aleksandaru Makedonskome koji je stigavši na kraj svijeta, s visine želio da ispita tajne neba i zemlje. U tu svrhu uhvaćene su dvije velike tice koje su izgladnjavane tri dana, a onda su upregnute u jaram s kolicima u koja se smjestio Aleksandar. Ispred njih je istakao koplje na čijem je vrhu držao džigericu kojom ih je provocirao da lete. U visinama je srio jednu ptičurinu u ljudskome obliku koja mu je prijeteći rekla *Zašto oćeš da saznaš stvari neba, kada ne znaš stvari zemlje*, nakon čega se spuštio na zemlju.
List 57 – Lik Hrista u stojećem stavu stilizovan u obliku slova V. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži svitak. Oko glave mu je nimb s dva koncentrična kruga i u njemu krst.
List 58 – Jevanđelista Marko – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 60 – Mlada žena u šedećem položaju s obnaženim nogama, a dva upletena baziliska jedu joj noge. U vezi je s tekstom o Jairovoj kćeri koja je bolesna i na samrti je.
List 61 – Jevanđelista Marko šedi na visokoj stolici s jastukom ispod, na koljenima ima knjigu na kojoj piše. Pred njime je pisaći pult. A cijelu kompoziciju na leđima drži lav njegov simbol – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
Str 65 – Svjetovnjak šedi, u desnoj ruci drži rog izobilja, a u lijevoj cvijet dok ga drugo lice prazni.[40]
List 69 – Apostol Marko šedi na prijestolu, obučen u crveni hiton i zeleni himation, desnom rukom blagoslilja, a u lijevoj drži knjigu.

[39] Isto str. 30.
[40] Isto, str. 35.

List 72 – Jevanđelista Marko u jednoj ruci drži knjigu, a u drugoj veliko slovo V kojim počinje stih iz njegova jevanđelja – slijedi tekst njegova jevanđelja.
Str 74 – Svjetovno lice probada aždaju koja mu je repom obmotala noge. Najvjerovatnije Sveti Đorđije ubija aždaju.
List 81 – Dvije upletene zmije od kojih jedna umjesto glave ima žensko poprsje s krunicom na glavi, a u lijevoj drži isplažen jezik druge zmije.
List 81 – Irod na visokom prijestolu. Na glavi mu je kruna, desnom rukom pokazuje da se obraća, a u lijevoj ruci drži skiptar. Sluga pored njega u rukama drži lepezu od nojeva perja – u vezi sa tekstom Lk 8.7–11.
List 83 – Satnik u biljnome ornamentu vriježe. Desnom rukom gladi bradu, a lijevom rukom u stavu obraćanja.
List 88 – Hristos na prijestolu. Desnom blagosilja, a u lijevoj drži svitak – u vezi s tekstom Lk 9.1–6
List 91 – Jevanđelista Luka šedi na stolici, u lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagosilja. Na glavi ima običan nimb za razliku od Hristova krstastog – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.
List 101 – Sluga poziva goste – u vezi s tekstom Lk 14.18–24
List 104 – Zakhej, koji zbog niskoga rasta nije mogao da vidi Hrista pa se zato popeo na drvo – u vezi s tekstom Lk 19.1–10.
List 107 – Na inicijalu u obliku slova R stoji svjetovno lice koje lijevom rukom drži štit, a desnom rog u koji puva – otac oglašuje dolazak bludnoga sina – u vezi s tekstom, Lk 21.8–9, 25–27, 33–36.
List 115 – Dva feniksa, simboli vasksenja – u vezi s tekstom, Jo 12.1–18

Sl. 6. Dva feniksa[41]

[41] https://www.google.com/search?q=MIROSLAVLJEVO+JEVAN%C4%90ELJE&client=firefoxb&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiI7crHsYPQAhWCuBQKHYPwAZkQsAQIJQ

List 117 – Hristos šedi na prijestolu, u lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagoslilja – u vezi s tekstom, Mt 24.3–35.
List 129 – Vojnik s kopljem iz scene raspeća, a u pozadini je Jerusalim – u vezi s tekstom, Jo 13.31–38, 14–31; 15.1–27; 16.1–33.
List 156 – Hrist stoji na biljnoj vriježi, blagosilja desnom, a u lijevom ruci drži svitak – u vezi s tekstom, Mt 10.1–8.
List 166 – Na bazilisku jaše gola žena, personifikacija Vavilona iz apokalipsisa – „velike bludnice... s kojom čine blud zemaljski carevi" – u vezi je s tekstom, Mt 4.1–17.
List 176 – Uz inicijal V priljubljena je ženska figura. Okruglo lice odaje osobu punu života. Oslikana je bogatim koloritom toplih boja koje su u opoziciji nevješto i jednostavno urađenoj figuri bez ošećaja za dubinu i prostor.
List 176 – Marija Magdalena moli se u šedećem stavu.

Neke paleografske i jezičke osobenosti

Ishodište stare crnogorske književnosti su barski i kotorski skriptoriji, benediktinski samostani, na koncu, i svi primorski urbani centri. Zetski jevanđelistar je upravo dokaz te veoma razvijene onovremene pisarske i kaligrafske tradicije, i tradicije knjige, uopšte u Zeti. Đurđe Crnojević, Andrija Paltašić, Nikola Mainjanin, Jerolim Zagurović, Marin Sloven i Božidar i Vićenco Vuković nastavili su je štamparstvom. Jevanđelistar je jedan od dva najvažnja crnogorska ranosrednjovjekovna pisana spomenika kulture. Drugi je *Ljetropis popa Dukljanina*. Oba su duboko utkana u duhovni i nacionalni identitet crnogorskoga naroda. Zetski jevanđelistar je u estetskome smislu ukorijenjen u zapadnim tradicijama iluminacije, a bićem u orijentalnoj duhovnoj tradiciji, što ga čini osobito vrijednom. Sem imena, nije utvrđeno socijalno porijeklo, status i obrazovne kvalifikacije pisara i iluminatora. Nejasno je da li je djelo nastalo u manastirskoj skriptoriji, ili u laičkome okruženju.

Knjiga kao fenomen kulture i duhovnosti materijalizovana je veza s njenim autorima i ktitorima, i svim pośednicima đe goď se oni nalazili.[42] Ona povezuje jedan narod kroz vrijeme, održava njegovo jedinstvo i istorijsku svijest. Imala je zadatak da duhovni sadržaj pretoči u svijest naroda i oplemeni ga hrišćanskom vjerom. Međutim, staroslovenski jezik nije narodni jezik nego jezik zajedničkih korijena s drugim slovenskim narodima, i stoga je samo u izvjesnoj mjeri razgovjetan, kako onovremenim tako i savremenim čitaocima. On je djelo Ćirila i Metodija i njihovih učenika. Sačinjen je u namjeri da posreduje hristijanizaciju Slovena. Izgrađen je na realnoj i genetski istoj je-

[42] Dimitrije Bogdanović, *Istorija srpske književnosti*, Beograd, 1991, tom I, str. 39.

zičkoj slovenskoj osnovi onovremenog živoga govora makedonskih Slovena, s ciljem da prenese biblijsku riječ u najudaljenije slovenske krajeve, a ne kao jezik svakidašnjih ljudi.[43] Zato je on od samog početka bio na izvjesnom odstojanju od narodnih govora. Međutim, tim jezikom je u cijelom slovenskom svijetu kružio duhovni sadržaj. Njegovim posredstvom slovenski narodi su se približili izvorima kulture i duhovnosti hrišćanskoga svijeta.

Srednjovjekovni čovjek doživljava tvorca kao biće koje je u stalnoj komunikaciji sa svojom tvorevinom, učestvuje u oblikovanju svijeta i upravlja životima. U njemu je apsolutizovano dobro kojemu je u opoziciji zlo. Ta drama borbe zla i dobra prelama se kroz živote srednjovjekovih ljudi i oni je realno proživljavaju. Zato je čovjeku potreban spasitelj koji ga vodi dobru i svojim vasksenjem spašava u vječnosti. Knjiga koja je pronosila tu vijest je *Biblija*, odnosno *Novi zavjet* koji temelje četiri jevanđelja, i u tome smislu je njen značaj u srednjemu vijeku pomalo neshvatljiv savremenom čovjeku. Crkvene knjige – jevanđelja, jevanđelistari, tropari, mjesecoslovi, kondaci, psaltiri, časoslovi, oktoih, mineji i druga duhovna literatura nužna za liturgijski život bila je obavezna u svakoj crkvi. Ktitori su se trudili da zadužbine opreme njima. Da bi se zaštitila od samovoljnih izmjena i tumačenja utvrđen je kanon liturgičnih cjelina koji se od IX vijeka nijesu mijenjali. Crkvene knjige su bile upravo u funkciji čuvanja crkvenoga predanja od samovoljnoga tumačenja.

U srednjem vijeku svaka umjetnost je u funkciji kulta i religije. I pismo i slika su bili u službi jedinstvene duhovnosti. Čak i dekorativnost je bila u funkciji duhovne ljepote, a ne u funkciji estetike same za sebe. Ona je sredstvo razumijevanja onostranoga i konačne metafizike stvarnosti kojoj teži srednjovjekovni čovjek. Dakle, hrišćanstvo je srednjovjekovnoj kulturi dalo osnovni sadržaj, boju i ton.[44] A slika je u to vrijeme bila jedino razumljivo sredstvo komunikacije s prostim svijetom koji nije razumijevao pismo. Stoga je i uobičajeni metod saobraćanja s njime bio slikopis – minijatura, inicijal i zastvica u knjigama, a freskopis i ikonopis u crkvama u vezi s tekstom kojeg je znao i umio da tumači i čita, uglavnom, jedino sveštenik.

Zetski jevanđelistar pisala su dvojica pisara. Varsameleon je pisao cijeli rukopis zaključno sa stranicom 358a, pravopisom koji je u vezi sa zetskim pravopisom staroslovenskih pisanih spomenika, a Gligorije od stranice 358b do str. 360 raškim pravopisom. Za zetski je osobeno da nema jotovanih vokala **ѧ** i **ѭ**. Upotrebljavaju se oba jusa (**ѫ** i **ѩ**), s novom glasovnom vrijednošću i bez prejotacije.[45] Veliki jus (**ѫ**) upotrebljava se kao **ѫ** i **ѹ** i čita se kao *u* i *ju*. Mali jus (**ѩ**) nema prejotacije i ima glasovnu vrijednost *e* i *je*. Grafem *e*

[43] Isto, str. 42.

[44] Isto, str. 96.

[45] Vojislav Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, Cetinje, 2009, str. 149–163.

pisao se u izgovornoj vrijednosti *je*, a grafem *jat* (ѣ) kao *j*, *aj*, *ja*, *je*, *ije*, *i* i *e*. Karakteristična je upotreba slova ѣ *đerv* koje je umekšano *g* u glagoljici što tekst vezuje za glagoljski predložak prijevoda Jevanđelistara Velike crkve. Gligorije dijak ne pravi razliku između ѥ i є nego uvijek piše є jer je bio ekavac.[46] Njegov dio teksta pisan je srpskom redakcijom za razliku od Varsameleona koji kao ijekavac upotrebljava slovo *đerv* ѝ za *ć* i *đ*, a Gligorije *k* i *g*. To se najbolje vidi u riječi koju Varsameleon piše **єванѝєлиє** *evanđelije* (2a, 18b, 20a, 28b, 219a...), a Gligorije **євангѝєлиє** *evangelie* ili u riječi **ѝюѯѝѣ** *Đurđe* (346a) u kojoj je Varsameleon dosljedno upotrijebio *đerv.* U tekstu upotrebljava i latinske termine **паскꙗ** i **мьша** (281b, 232b, 238,b, 271a i 214a) umjesto *pasha* i *liturgija*. Jovan Krstitelj je obilježen kao **жвань Батистъ** (str.71ĩ), očito pod uticajem romanske sredine i obrazovanja. Razlike rukopisa između dvojice pisara su jasne i razgovjetne. Varsameleon slovo **м** piše s kraćom srednjom crtom, njegova slova ѵ i ѯ imaju dužu donju crtu, slovo **ѡ** ima po visini ujednačene sve tri crte za razliku od Gligorijeva rukopisa. Slovo ѣ ima nešto duži vrh nego Gligorijev (str. 358b–360). U pojednim slučajevima oblik pojedinih Gligorijevih slova se približava Varsameleonovim, ali se opet razlikuje nekim detaljima kao što su kružići i dužina i oblik pojedinih detalja na slovima. Slovo **г** (str. 152a i 358b) koje je pisao glavni pisar imaju u sredini čekić i predstavlja preoblikovanu formu latinskog velikog slova *F.*

Ispod svakog posebnog čitanja nalaze se crvenim mastilom pisane oznake kad se koji tekst čita. To su takozvani alilujari koje je napisao Gligorije i izvršio pozlaćivanje. Očit je uticaj glagoljice na pisare, što je razumljivo. Jevanđelistar Velike crkve preveo je vjerovatno Sveti Ćirilo na staroslovenski glagoljskim pismom čiji je on i tvorac, a s njega i njegovog prijepisa Zetski jevanđelistar prepisan je ćirilicom. Pismo Gligorijevo je sitnije i kvadratno pisano crvenim mastilom. Njegova titula dijaka podrazumijevala je pismenog laika. Takvi su uglavnom bili zapošljeni kao pisari u kancelarijama feudalnih gospodara. Vremenom je ta riječ dobila značenje pisara što ima i u ovom slučaju.

U Jevanđelistaru se ogleda zetski narodni govor i dijalekat koji mu je osnova. Njime je govorio glavni prepisivač Varsameleon. To jasno pokazuju dominantno upotrijebljene riječi: **живот** *život,* **лишєниє** *liše* (114a i 214a)*,* **лоⷓа** *loza* (50b, 51a, 261a..), **вѯата** (str. 201a) *vrata*, **кокошъ** *kokoš* (182a i 238b), **ладии, ладиица** *lađa* (109a, 116a, 117b...) i **стоѵденъцъ** *studenac* (202b). Te riječi su tipične za zetski izgovor.[47] U raškoj varijanti, umjesto njih koristile bi se riječi: **жизнь** *život*, **недостатъкъ** *nedostatak*, **виногѯадь** *vino-*

[46] St. Kuljbakin, *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*, Sremski Karlovci, 1925, str 1–21.

[47] Radoslav Rotković, *Crnogorka književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, str 54–56.

grad, **двєри** *dveri,* **коурица** *kurica – kokoška*, **корабль** *korablj- lađa,* **кладазь** *kladenac* **–** *izvor*. O jeziku Gligorija dijaka, pisca alilujara, nemamo dovoljno građe da bismo donosili zaključke o osobinama njegova jezika.

U tekstu Jevanđelistara ispisano je i 36 primjera riječi **велии** (234a, 276b, 277a...) *veli* a samo jednom **великъ** *veliki*. Ovo je tipičan termin koji se u savremenome crnogorskom jeziku izgovara *velji*. Imena *Stefan* **стѣфана** (str. 322a i 344b) i *Tekla* **тѣкльı** (str. 305a) Varsameleon uvijek piše s *jatom* a to odgovara narodnim oblicima s pravilno zamijenjenim *jatom* Stjepan u *Šćepan* i Tekla u *Ćekla.* Osobeni oblici slova **ѧ** i **ѫ** i upotreba slova **ꙋ** umjesto **ѹ** mogu se smatrati naročitom odlikom Jevanđelistara.

Na prvi pogled stiče se utisak da su rukopis pisala dvojica pisara, jedan do stranice 89, a drugi od nje do kraja. Kad se bolje zagleda vidi se da ga je pisala jedna ruka, Varsameleonova, sem posljednje tri stranice, međutim, neko je kasnije do stranice 89 podebljavao slova zato što su bila izblijeđela ili su se činjela pretankim. To se vidi po nekim akcentima koji nijesu podebljani. Varsameleon se potpisao na kraju teksta bez objašnjenja, za razliku od Gligorija dijaka.

Zaključak

Zetski jevanđelistar ili *Miroslavljevo jevanđelje* monumentalni je pisani spomenik kulture iz jednoga vremena u kome se posredstvom vizantijskih i latinskih uticaja profilisala osobena umjetnička koncepcija koja je duže od jednoga stoljeća dominirala na prostoru Raške, Kosova i Metohije. Iznjedrila je Zetski jevanđelistar i još dva veličanstvena spomenika – manastire Studenicu i Dečane, sva tri pod zaštitom UNESKO-a. Njih je na temelju tradicije i kulture Istoka i Zapada, zetska škola ispisala i ukrasila, odnosno, sagradila na način koji ih čine osobenim u evropskim razmjerama. Nesporno, Zetski jevanđelistar je i prvi dokumenat koji ukazuje na orijentaciju srpskih vladara ka zapadu čije su umjetničke tradicije učestvovale u oblikovanju nekih vidova srpske srednjovjekovne umjetnosti, prvjenstveno arhitekture, poznate kao raška škola. Ali on je i prvorazredno pisano svjedočanstvo o zetskoj školi i njenoj povijesti uklesanoj u kamenu manastira Studenice i Dečana, koja je nadahnjivala majstore i umjetnike potekle iz nje, da ostvare ta tri originalna djela neprolazne vrijednosti. Pisan je i iluminiran krajem XII vijeka u nekom od skriptorija na prostoru Zete – u vijeku u kojem se tragalo za prikladnim formama i estetikom u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, što ga čini posebno vrijednim.

Literatura

- Bogdanović, Dimitrije: *Istorija srpske književnosti*, tom I, Beograd, 1991.
- *Istorija Crne Gore*, tom I, Titograd, 1967.
- Kuljbakin, St.: *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*, Sremski Karlovci, 1925.
- Maksimović, Jovanka: *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971.
- Maksimović, Jovanka: *Srpske srednjovekovne minijature*, Prosveta, Beograd, 1983.
- *Miroslavljevo jevanđelje*, Istorijat, prilog fototipskom izdanju, Johanesburg, 1998.
- Mirković, Lazar: *Miroslavljevo jevanđelje*, tom I, SAN, Posebna izdanja, Arheološki institut, Beograd, 1950.
- Nikčević, Vojislav: *Istorija crnogorske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2009.
- Radosavljević, Dr Vera: *Tehnika starog pisma i minijature*, NB Srbije, Beograd, 2007.
- Rotković, Radoslav: *Crnogorka književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

Stevo VUČINIĆ

ZETSKI JEVANĐELISTAR OR MIROSLAV'S GOSPEL

Zetski jevanđelistar or *Miroslav's Gospel* is a written monument of culture of an era in which a distinctive artistic conception was created, through the Byzantine and Latin influence. This influence would dominate, for more than a century, the area of Raška, Kosovo and Metohija, resulting in *Zetski jevanđelistar* and two more magnificent monuments - monasteries Studenica and Dečani, all three under the protection of UNESCO. Based on the traditions and cultures of East and West, it was Zeta's school that wrote and decorated, or built them in such a way to make them distinctive in Europe. In addition to being the first document that indicates the orientation of Serbian rulers to the west, *Zetski jevanđelistar* is also a first-class written testimony of the Zeta's school and its history carved in stone of monasteries Studenica and Dečani, which inspired craftsmen and artists arising from it to create these three original works of eternal value.

Key words: *Zetski jevanđelistar, Miroslav's Gospel, Montenegrin culture, history of literature, paleography*